

BRANDT, JULIANE

A KULTÚRAKÖZVETÍTŐ SZEREP ÉS „CÍMZETT”-JEI. HELYZETFELMÉRÉS ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG DUALIZMUS VÉGI NYELVI, ALFABETIZÁCIÓS, FOGLALKOZÁSSZERKEZETI ÉS FELEKEZETI VISZONYAIRÓL

Abstract. **Cultural Mediation and Its “Recipients”: A Survey of Linguistic, Literacy, Occupational, and Confessional Structures in Northeastern Hungary at the End of the Dualist Era.** This study analyzes the religious and social structures of two counties in Northeastern Hungary—Heves and Borsod—during the period preceding the First World War. Particular attention is given to the role of churches as agents of cultural mediation, especially through the school system and the spread of literacy. Denominational affiliation had a significant impact on educational attainment, livelihoods, and social positions. Roman Catholics were underrepresented in the industrial and commercial sectors, whereas Jews and Lutherans were disproportionately present in positions requiring higher qualifications. Protestant denominations were primarily active in the agrarian sector. Religious and linguistic homogeneity, as well as varying levels of literacy, shaped the reach and societal embeddedness of churches within their communities. The study serves as a preliminary survey for an upcoming interconfessional research project.

Keywords: 19th-century Hungarian social history, denominational structures, literacy, cultural mediation, social differentiation

Az egyházak kultúraközvetítő szerepére éppúgy, mint egész tevékenységüket nézve, fontos körülmény, hogy mely vallási közösség kiből állt, mely intézményszerű egyház – egyebek között ebben a kultúraközvetítő szerepben is – ki(k)hez fordult. Ez akkor is igaz, ha a kultúraközvetítő szerepük elsősorban az iskola-rendszer keretében, a különböző képzési „kínálatok”-ban kerül elemzésre, de még inkább igaz akkor, ha a vallási tevékenységet (vallási cselekmények kivitelezése, vallási tartalmak fejlesztése, közvetítése, a vallási élet szervezése) társadalom-történeti perspektívában a kultúra egyik alapvető elemének tekintik.¹

¹A vallásdefiníciók alapvető dimenzióiról: Kehrer 1988; ennek nyomán a diszciplináris megközelítésekről: Brandt 2003: 258–280.; egy társadalomtörténetileg praktikus meghatározási javaslat: van Dülmen 1980: 36–59, 38–39.

Egy hitközösség tagjainak a mindenkori társadalmi helyzete, rendi státusza, megélhetési alapjai, ezen tényezők stabilitása vagy változékonysága stb. ebből a szemszögből általános hatással volt arra, hogy a vallási tudat, valamint a szervezeti formák milyen szereppel bírtak az adott társadalmi viszonyok között, hogyan erősítették meg, hozták azokat mozgásba, befolyásolták azokat. És fordítva, ezek a struktúrák és adottságok hogyan hatottak a vallási tudat és intézményesült formáinak fejlődésére. Konkrétabban adott esetben arra is hatnak, hogy milyen kihívásokkal szemben kell vallási választ adni, milyen gyakorlati gondokra és ezekből eredő hitbéli problémákra kell válaszolni a hit szemszögeiből, illetve mikor kell alkalmazni a rendelkezésre álló vallási tartalmakat.

Ezen adottságok között Magyarországon a 19. században az is szerepelt, hogy mennyire volt egységes vagy heterogén a hívek közössége – ez pedig az olyan, első ránézésre formálisnak tűnő aspektusokat befolyásolta, mint az istentisztelet vagy a lelkigondozás nyelve, de hatott arra is, hogy protonacionális szervezetként működhet-e egy-egy egyház.² Felekezetiileg nem egységes területeken emellett az is érdekes, hogy kik mellett kell helyt állni, pozíciót fogalmazni, illetve hogy a vallásilag különbözőek „hol szerepelnek” a társadalomban. Emellett lényeges szempont is az, hogy a szóbeliség csatornáin mellett az írásbeli médiumokkal is elérhető-e a hívek.

Az alább bemutatott vizsgálatok kiindulópontja egy tervezett projekt, melyen belül Észak-Magyarország hosszú 19. századi vallásosságát tervezzük kutatni interkonfesszionális keretben. A vizsgálat Heves, Borsod, Gömör-Kishont, Abaúj-Torna, Zemplén és Szabolcs megyékre fog kiterjedni. A fent vázolt kérdések ebben az összefüggésben is felmerülnek.

Jó támpontot ad ehhez a 19. század második felének statisztikája. Bár az anyanyelvi adatok nemzetiségi relevanciájával szemben kritikus vélemények is megfogalmazódtak, azonban úgy vélem, hogy ezek az adatok alapvetően alkalmasak arra, hogy a fenti kérdésfelvetés szempontjából releváns helyzetfelmérést végezzek, és megfigyeljem a jellemző tendenciákat.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írásban az északkelet-magyarországi régióból csupán két megyére, Hevesre és Borsodra, azoknak is kizárólag az 1910 körüli, közvetlenül az első világháborút megelőző adottságaira szorítkozom. Először a két megye vallási és nyelvi összetétele kerül vizsgálatra, majd az alfabetizáció 1881-től 1910-ig terjedő szintje, végül pedig a nagyobb egyházak híveinek az egyes foglalkozási csoportokon belüli eloszlása a hosszú 19. század végén.³

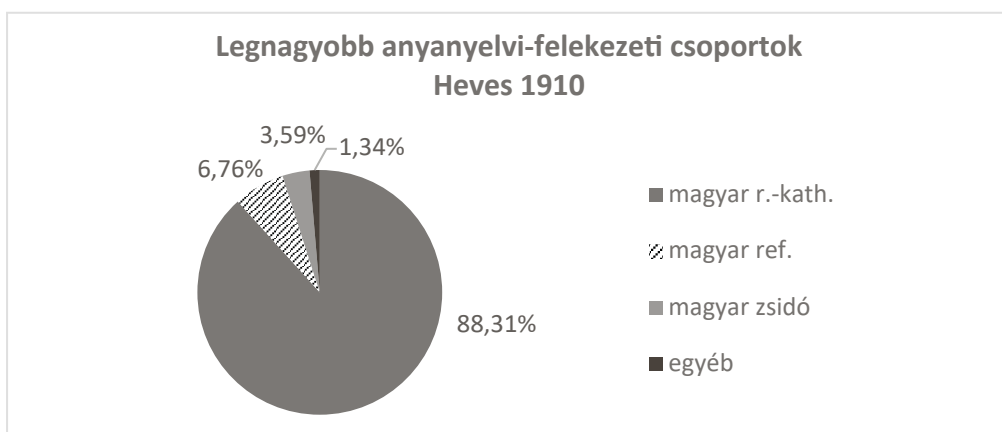
² Hroch nyomán (Hroch 1968); l. különösen: Turczynski 1976; magyar történeti keretben kevesebb modellképzéssel, de egyező megfigyelésekkel: l. Tóth 1946. vagy újabban: Csíkszereda 1998, Máriabesnyő–Gödöllő 2005.

³ Brandt 2002; foglalkozásra, társadalmi státuszra való tekintettel: 2005; egész Magyarország helyzetéről: Nyelv és felekezet és az abból adódó kihívások nemzetépítés és egyházi

A felekezeti és nyelvi összetétel Heves és Borsod megyében

Magyarország lakosságának felekezeti és nyelvi összetétele európai összehasonlításban is módfelett heterogén volt. Ebben a tekintetben azonban nemcsak az az érdekes számunkra, hogy az egyes nemzetiséghez, az egyházakhoz hányan tartoztak, hanem az is, hogy ezen különböző csoportok keresztszétéből összeálló nyelvi-felekezeti csoportok milyenek sajátosságokkal rendelkeztek. Hiszen az asszimiláció, a kulturális változás ezeken belül működött.⁴

1910-ben Magyarországon hat olyan anyanyelvi-felekezeti csoport volt, amely több mint egymillió főt foglalt magába. A legnagyobb a magyar nyelvű római katolikusok csoportja volt (5.836.728; 31.96%). Utánuk következtek a magyar nyelvű reformátusok (2.562.362; 14.03%), a román nyelvű ortodoxok (1.798.669; 9.85%), a szlovák nyelvű római katolikusok (1.397.622; 7.65%), a német nyelvű római katolikusok (1.268.092; 6.94%), valamint a román nyelvű görögkatolikusok (1.133.512; 6.21%).⁵ Minden nagyobb területnek más volt az összetétele, gyakran szomszédos megyékben is eltértek egymástól.⁶

1. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Heves 1910

Heves vármegyének – szemben az országos viszonyokkal – 1910-ben majdnem minden lakosa magyar nyelvű volt. Ez fontos sajátosság volt az egyházi működés szempontjából is, hiszen még a római katolikusok között is lényegében

működés számára, újabban: Brandt 2022.

⁴ A tézist Tóth Zoltán dolgozta ki részletesebben. Lásd különösen: Tóth 1989a.

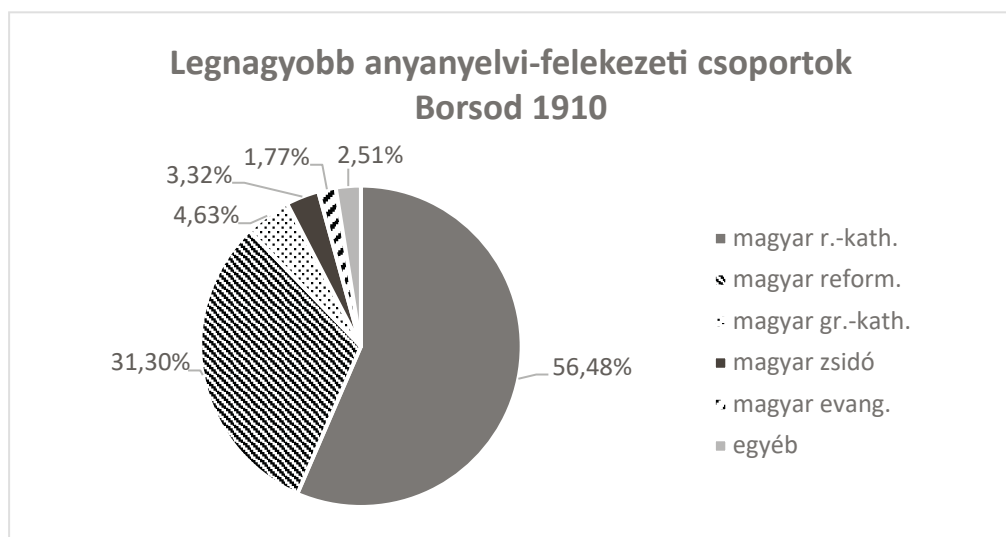
⁵ 22. tábla. A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 246–277.

⁶ A következőkben az olvashatóság érdekében a „nyelvű” toldaléktól eltekintek. A „magyar”, „német”, „szlovák” jelző tehát mindig a nyelviségre vonatkozik. Csak akkor térek el ettől, ha a szöveg egyébként félreérthető lenne.

mindenki magyarul beszélt, így a nyelvkérdés vagy a nemzetiségi viszály gyakorlatilag nem létezett a vármegye határain belül.

A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok a magyar római katolikusok, a magyar reformátusok és a magyar zsidók voltak. A lakosság 88.31%-a magyar római katolikus (247.005 fő), 6.81% pedig magyar református (18.902 fő) volt. A legtöbb zsidó is magyar nyelvű volt Hevesben (10.038 fő; 3.59%). A negyedik legnagyobb egyházhoz, az evangélikushoz már csak 1.031 fő tartozott, köztük pedig 906 volt magyar nyelvű, ők adták a megyei lakosság 0.37%-át.⁷

A felekezetiileg összetettebb Borsod 1910-ben 98%-osan magyar nyelvű volt (1881: 92.62%).⁸

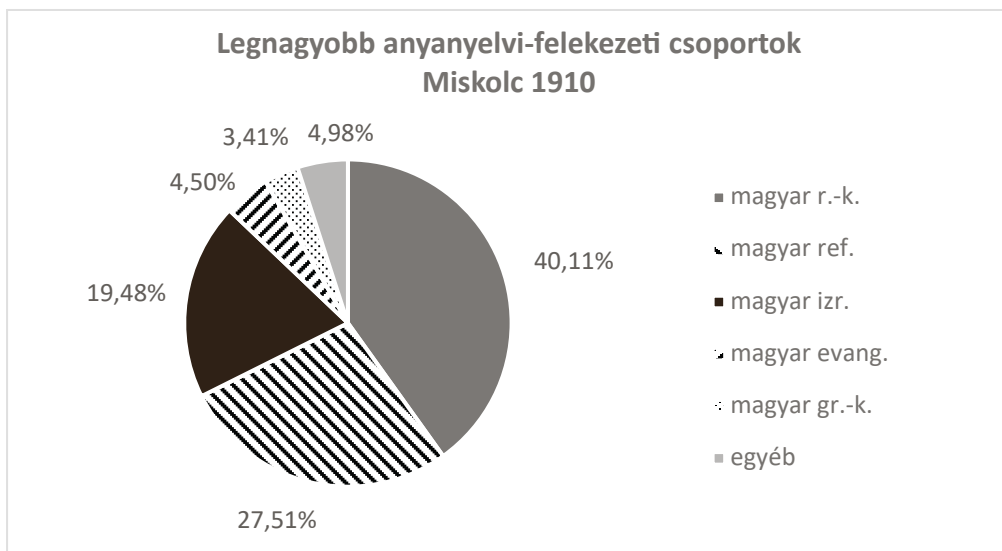
2. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Borsod 1910

A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoport a magyar római katolikus volt – 134.679 fő, a megyei lakosság 56.48%-a.⁹ Ők azonban Borsodban nem alkottak olyan túlnyomó többséget, mint Hevesben. Őket itt is a magyar reformátusok követték, akik a lakosság harmadát tették ki (74.632 fő; 31.3%). Borsodban harmadik helyen a magyar görögkatolikusok (11.040 fő; 4.6%) voltak, majd a magyar zsidók (7.907 fő; 3.32%) és a magyar evangélikusok (4.213 fő; 1.77%) következtek.

⁷ Nyers adatok: 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

⁸ 19. tábla: A népesség nyelvismere, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 508–523.

⁹ 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

3. ábra: A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok – Miskolc 1910

Miskolc lakosságának 95.41%-a volt magyar nyelvű 1910-ben.¹⁰ A település a vármegye egészéhez képest, vallásilag, főleg a római katolicizmus terhére, egy kicsit vegyesebb volt, és magasabb volt a zsidók aránya is. A legnagyobb anyanyelvi-felekezeti csoportok a magyar római katolikus (20.641 fő; 40.11%), magyar református (14.158 fő; 27.51%), magyar zsidó (10.025 fő; 19.48%), magyar evangélikus (2.317 fő; 4.50%) és magyar görögkatolikus (1.753 fő; 3.41%) voltak.

Az alfabetizáció szintje

Az alfabetizáció fejlődését területi korlátok miatt csak viszonylag röviden vázolhatom. A vármegyereform (1876) területi változásai miatt Hevesben az adatokat csak 1881-től érdemes vizsgálni. Ezért a kiindulópontom az 1881-es adat-sor, nem pedig a szintén rendelkezésre álló 1869-es érték. Mivel Miskolc csak az 1909-es törvényhatósági jogú várossá válástól szerepel részletes adatokkal a népszámlálásokban, 1881-re a város alfabetizációs adatai csak összesítve, nem pedig hitfelekezet szerinti bontásban vannak meg. Emiatt csak a két megye fejlődésének bemutatására szorítkozom. Miskolc ipari fejlődése egyébként is inkább a 19. század vége felé gyorsult fel, valamint más fontos környékbeli ipari

¹⁰ 22. tábla: A jelen lévő népesség anyanyelve, összevetve a vallással. Népszámlálás, 1910. 5. 1916: 5.

gócpontok – például Diósgyőr – adatai később is a megyei összesítő számokba tartoztak, ezért az 1910-es adatok sem kapnak külön figyelmet a tanulmányban. További sajátosság, hogy az 1881. évi népszámlálás alfabetizációs adatai, amennyire felekezeti bontásban vannak megadva, az összlakosságra vonatkoznak.¹¹ Az analfabéták egy része ebben az összevetésben tehát kisgyerek volt. Az 1869-es adatokban még csak a 6 év feletti lakosságot vették számba, később azonban ez megváltozott, megnehezítve ezáltal az egymást követő censzusok adatainak az összevetését. Ennek ellenére azonban ezek az adatok, az egyenletes torzulás miatt, az alapvető viszonyok illusztrációjára mégis alkalmasnak tűnnek.

1881-ben Magyarország teljes lakosságának 36%-a – a férfiak 43%-a, a nők 30%-a – tudott írni és olvasni.¹² Heves ehhez képest hátramaradt, Borsod egy kicsit előrébb tartott, azonban az egyes felekezetek között a két szomszédos megye esetében is jelentős eltérés figyelhető meg.

ÖSSZES LAKOS és összes korosztály	1881			Nemek közti különbség	
	férfi	nő	mind	1881	1910
Heves	38.31%	26.46%	32.22%	11.85%-pt.	5.14%-pt.
Borsod	49.79%	35.13%	42.19%	14.67%-pt.	5.01%-pt.
Magyarország	42.86%	30.05%	36.35%	12.81%-pt.	7.57%-pt.
HEVES					
r.-kath.	34.30%	22.54%	28.24%	11.76%-pt.	5.25%-pt.
ref.	61.17%	49.68%	55.33%	11.49%-pt.	3.32%-pt.
izr.	65.77%	53.39%	59.52%	12.38%-pt.	4.05%-pt.
evang.	61.04%	61.26%	61.15%	-0.22%-pt.	8.05%-pt.
BORSOD					
r.-kath.	38.62%	24.73%	31.43%	13.89%-pt.	5.20%-pt.
ref.	62.18%	47.42%	54.43%	14.76%-pt.	4.51%-pt.
gör.-kath.	41.86%	23.16%	32.13%	18.71%-pt.	5.97%-pt.
izr.	63.04%	43.03%	53.29%	20.02%-pt.	5.42%-pt.
evang.	65.57%	57.87%	61.47%	7.70%-pt.	4.64%-pt.

1. táblázat: Alfabetizáció – 1881–1910

Hevesben átlagosan a lakosság kevesebb mint egyharmada tudott írni-olvasni. A zsidók 59.52%-a, a reformátusok 55.33%-a, a római katolikusok 28.24%-a

¹¹ 17. tábla: A népesség műveltségi foka, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 356–385.

¹² 12. tábla: A népesség műveltségi foka. Népszámlálás, 1880 1. 1882: 226–227.

tartozott ebbe a kategóriába.¹³ Magasabb volt az írni-olvasni tudás szintje a kisebb létszámú evangélikus közösségben (61.26%). Szembetűnő volt tehát a különbség a római katolikusok és a többi felekezet között. A férfiak és nők írni-olvasni tudása között mind a háromnál csoportnál kb. 12%-pontnyi különbség volt megfigyelhető.

Borsod teljes alfabetizációs rátája már 1881-ben körülbelül 10%-ponttal magasabb volt a hevesi értéknél, és egyben az országos átlagot is meghaladta (42.19%, nemek közti szórás 13% körül). A reformátusok 54%-a, a zsidók 53%-a tudott írni-olvasni, a görögkatolikusoknak azonban csupán 32%-a, a római katolikusoknak pedig 31%-a. Érdekes módon Borsodban a nemek közti különbség nemcsak nagyobb volt a szomszédos Hevesénél, hanem felekezetspecifikusan is alakult. A római katolikusoknál 14%-ot tett ki, a reformátusoknál 15%-ot, a görögkatolikusoknál 19%-ot, a zsidóknál pedig 20%-ot. A kevés evangélikusnál egyébként csupán 8% volt a férfiak és a nők közötti különbség.

Nagyon röviden tehát annyit lehet megállapítani, hogy 1881 körül az elemi iskolai rendszer – ami az egyházak felelősségi körébe tartozott – nagyon eltérő kiépítésű és/vagy hatásfokú volt. Az a jelenség, hogy a férfi és a női alfabetizáció mértéke a felekezetek között jelentősen különböző volt, arra utal, hogy jelentős területi-kulturális különbségek is voltak abban a tekintetben is, hogy ki milyen nemű gyermekének a nevelésébe mennyit energiát fektetett be. Például az átlagban jól alfabetizált zsidók nyilván a fiúkra összpontosították energiáikat, ezzel szemben az evangélikusok viszonylag egységesebben iskoláztattatták fiú- és lánygyermeküket. Ez a jelenség azonban nem csupán a szülőkre, hanem az iskolafenntartóra is vonatkozott.

Harminc évvel később az alfabetizációs ráta már Hevesben is jelentősen emelkedett, körülbelül megduplázódott. 1910-ben az összlakosság 61%-a tudott írni-olvasni – a római katolikusok 59%-a, a reformátusok 74%-a, a zsidók 80%-a. A nemek közti különbség továbbra is lényeges volt, azonban nem egységesen ugyan, de csökkent. A reformátusok esetében csak 3%, a zsidóknál 4%, a római katolikusoknál pedig 5% volt a különbség a férfiak javára (átlag: 5%).

Borsod teljes lakosságának 63.48%-a tudott írni és olvasni 1910-ben. A kis evangélikus közösségnél ez az adat 75.95% volt, a zsidóknál 75.56%, a reformátusoknál 70.24%, a görögkatolikusoknál 61.61% és a római katolikusoknál pedig 58.87%. A nemek közti különbség Borsod esetében is 5%-pont körül mozgott. A legkisebb a reformátusoknál és evangélikusoknál (4.51%, illetve 4.64%), a legmagasabb pedig a görögkatolikusoknál (5.97%) volt.

¹³ 17. tábla: A népesség műveltségi foka, összevetve a hitfelekezettel. Népszámlálás, 1880-1. 1882: 1.

A felekezetek képviselete az egyes foglalkozási csoportokban

Az 1910-es évben nemcsak arról van adatunk, hogy a magyar lakosság általában hogyan oszlott el a különböző foglalkozási fő- és alcsoportok között¹⁴ a nők és a férfiak vagy a keresők és az eltartottak szerint, hanem ekkor azt is közölték, hogy az egyes anyanyelvi és felekezeti csoportok miből éltek, tehát miként oszlottak meg a felsorolt kategóriák szerint. Mivel Heves és Borsod vármegyében a lakosság túlnyomó többsége magyarul beszélt, a nemzetiségi helyett a felekezeti csoportokra érdemes koncentrálni, azt elemezve, hogy ki hol, önmagához képes felül vagy alul van reprezentálva. Mivel a felekezeti csoportok eltérő nagyságrendűek voltak, szükségszerű ezeknek egy-egy foglalkozáscsoportban megfigyelhető szerepét az összlakosságon belüli arányukra vonatkoztatni és ennek alapján összehasonlítani a képviseleti faktorukat. Összehasonlíttuk tehát az arányukat a megfelelő kereseti ágban az összkeresők közti arányukkal, és ennek alapján egy, a relatív túl- vagy alulreprezentációjukat szisztematikusan mérő faktort nyerünk.¹⁵ Hogy a vizsgálati eredmény jobban áttekinthető és az egyes kilengések jobban megfigyelhetőek legyenek, az eredményeket logaritmikus skálán mutatom be. Így nemcsak a középízint körüli eltérések látszanak jobban, hanem a nagyobb kilengések is.

Egy másik megközelítés a foglalkozási elosztást elemezni arra nézve, hogy az egyes egyházak híveinek milyen volt az összetétele az elsődleges kereset, a megélhetési források szerint. Más szóval mennyire volt „teljes” egy-egy felekezet társadalmi piramisa, hol voltak a lakossági átlaghoz viszonyított esetleges eltérések. Ez a sajátosság pedig a foglalkozások megválasztásának esetében a preferenciákról éppúgy tanúskodhatott, mint az eltérő lehetőségekről.¹⁶

A tanulmány következő részében az első szempont szerinti eloszlást mutatom be a faktorelemzés eredményeinek felhasználásával. Elemzésemben csupán a kereső férfiak számarányait vizsgálom meg, mivel az adott időpontban gyakran ők voltak azok, akik ténylegesen fenntartották a családot, vagy jogi okok miatt föld- vagy cégtulajdonosként szerepeltek az összeírásokban. (Maga a táblázat – „A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és a vallással, törvényhatóságokként”¹⁷ – mindkét nem esetében keresők és eltartottak számát adja meg.) Azért döntöttem így, mert mindkét kategóriában – keresők

¹⁴ A foglalkozások rendszeréről, annak társadalomtörténeti problémáiról: Kövér 1998: 66–104.

¹⁵ Brandt 2005.

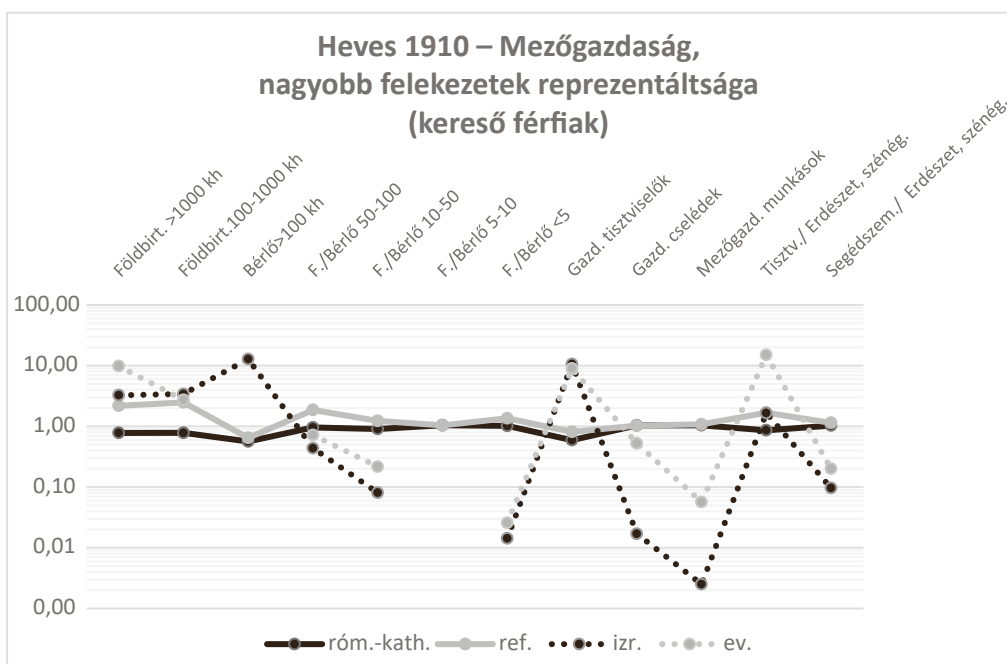
¹⁶ Brandt 2005.

¹⁷ 5. tábla: A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és vallással, törvényhatóságokként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

és eltartottak – lehetetlen a kiskorúak és a felnőttek megkülönböztetése. Mivel azonban az egyes felekezetek reprodukciós rátája, tehát a gyerekszám eltérő volt, valamint különböztek a szokásaik arra nézve, hogy ki milyen módon dolgozhatt házon kívül, ez az eljárás jobban összehasonlítható adatokat eredményez, mint a négy kategória – kereső, illetve eltartott férfi, kereső, illetve eltartott nő – összevonása.

Heves megye

Hevesben 1910-ben 279.700 lakos élt, közülük 137.708 fő volt férfi. A foglalkozásstatistikában szereplő kereső férfiak száma 87.024 volt, akik közül 76.494 fő volt római katolikus, 6.715 református, 3.015 zsidó és 361 evangélikus.¹⁸

4. ábra: Heves 1910 – Mezőgazdaság¹⁹

A mezőgazdasági jövedelemből elő férfiak eloszlása látható a 4. ábrán. A római katolikus férfiak összlakosságon belüli arányukhoz képest (88.65% az összes kereső férfi között) alulreprezentáltak voltak a nagybirtokosok (1.000

¹⁸ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443. Ebben és a későbbi elemzésekben az egyéb felekezetek adatait nem veszem figyelembe. Csak a nagyobb felekezetek adatait szerepeltetem.

¹⁹ 6. tábla: Egyes fontosabb foglalkozási alcsoportok összevetve az anyanyelvvel és vallással, törvényhatóságokként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 434–609.

hold feletti és 1000 és 100 kataszteri hold közötti kategóriában, 0.78–0.78)²⁰, valamint a nagybirtokot bérlők között (0.56).²¹ A katolikusok a 100 kataszteri hold alatti birtokkategóriákban a lakossági átlaguk körül szerepeltek. Enyhén az átlaguk alatt reprezentálódtak a 10 és 50 kataszteri hold közötti csoportban, enyhén felette pedig a 10 kataszteri holdnál kevesebbet birtoklók között. Szintén lényegesen kevesebben voltak a gazdasági tisztviselők (0.59), valamint az erdészeti tisztviselők sorai közt (0.86). Ez utóbbiak szakképzettséget követelő, de függőségi, azaz alkalmazotti munkaviszonnyal is járó foglalkozások voltak.

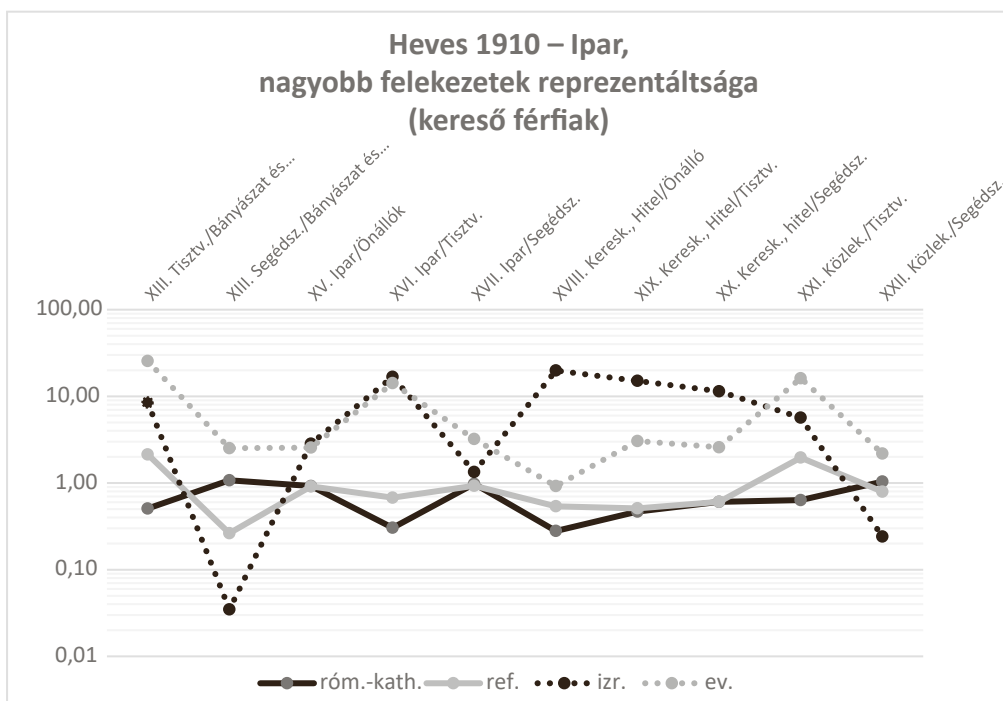
A gazdasági és erdészeti tisztviselők között az evangélikusok voltak túlréprezentáltak (8.96, illetve 15.03). Az erdészeti alkalmazottak között azonban az átlaguk több mint tízszeresével szerepeltek. A gazdasági tisztviselők csoportjában a zsidóknak is nagyon jelentős szerepük volt (10.64). Az izraeliták Heves megyében tisztán matematikai szempontból jó eséllyel tudtak izraelita nagytulajdonosnál, bérlőnél elhelyezkedni, hiszen az 1000 kataszteri hold feletti, illetve az 1000 és 100 kataszteri hold közötti birtokosok sorában a lakossági átlagukhoz képest több mint háromszorosan voltak felülreprezentálva (3.25 és 3.41). A bérlők között pedig még jelentősebb volt a lakossági arányukhoz mért szerepük (12.83). Az evangélikusok és a zsidók az 5 vagy 10 hold alatti gazdák és bérlők, valamint a mezőgazdasági munkások között jelentéktelen szereppel bírtak. Továbbá nagyon kevés evangélikus mezőgazdasági cseléd volt, zsidó pedig alig akadt.

A reformátusok társadalmilag különböztek az evangélikusoktól. A nagy földtulajdonosok közötti felülreprezentáltságuk nem volt olyan magas, de azért mégis többszöröse volt az össznépeségen belüli arányuknak. Az 1000 kataszteri hold feletti, illetve az 1000 és 100 kataszteri hold közötti birtokosok esetében több mint kétszeresen szerepeltek (2.19, illetve 2.48). A nagy bérlők között azonban alig fordultak elő (0.65). Amennyire a bérlők és tulajdonosok statisztikailag külön vannak kimutatva, a megyében tehát a reformátusok inkább nem béreltek földet, de a közepes birtokosi kategóriákban a lakossági átlagukhoz képest jelentősebben képviseltették magukat (az 50–100 kataszteri hold, illetve a 10–50 kataszteri hold között: 1.86, illetve 1.23). A kistulajdonosok és bérlők csoportjában azonban

²⁰ Az egyes foglalkozáskategóriák mögött, zárójelben szereplő 2 tizedesjegy pontosságú szám az adott kategória faktorszámát jelzi, a „faktor” kifejezést nem szerepeltetem.

²¹ Ezek a számok – itt és a következőkben – tehát mindig az egy kereseti csoportba sorolt, egy felekezethez tartozó férfiak foglalkozási csoportbeli arányát az e felekezethez tartozó férfiaknak az összes férfi lakosságon belüli arányához adják vissza. Ha pl. a nagybirtokosok között a római katolikus férfiak pont a férfi lakosság közti arányuknak megfelelően lennének képviselve, egyfajta eszményi egyenletes eloszlásban, akkor „1” lenne a faktor. Ha csak feleannyian vannak, mint az összlakosságban, akkor 0,5, ha pedig duplaannyian, mint az összes megvizsgált férfi között, akkor 1,5.

szintén jelentősebb képviselettel bírtak (1.36). A gazdatiszti szakma azonban elsősorban nem az ő pályájuk volt (0.81).

5. ábra: Heves 1910 – Ipar²²

Az ábra lapján látható, hogy a reformátusok, a zsidók és az evangélikusok a lakossági átlaguk többszörösével szerepeltek a bányászati tisztviselők között (2.14, 8.46, illetve 25.55). Jelentősek voltak az evangélikusok a segédszemélyzet körében is (2.52), de ennek a csoportnak a nagy többségét – a lakossági átlaguknak megfelelő módon – a római katolikusok adták. A reformátusok és a zsidók a bányászati segédszemélyzet körében alulreprezentáltak voltak (0.26, illetve 0.03). Az önálló iparosok között főleg a zsidók és az evangélikusok voltak túlreprezentálva (2.84, illetve 2.56), a reformátusok enyhén átlaguk fölött (1.25), a katolikusok pedig kicsit átlaguk alatt szerepeltek (0.92).²³

Az ipari tisztviselői, tehát a magasabban kvalifikált alkalmazotti lét kiemelt mértékben volt zsidó és evangélikus (16.78, illetve 14.19), kis mértékben

²² 5. tábla: A foglalkozási főcsoportok összevetve az anyanyelvvél és vallással, törvényhatóságokként. Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

²³ Félreértések elkerülése végett szem előtt kell tartani, hogy önálló az iparban mind az egyedül dolgozó boltos vagy mesterember, mind a néhány segédet foglalkoztató kisiparos, mind a nagyobb cég tulajdonosa is lehetett.

református (0.68) és minimálisan katolikus (0.30) terület. Kisebb mértékben az ipari segédszemélyzetnél is megfigyelhető volt ez a jelenség.

A „kereskedelem és hitel” kategóriában különböző munkakörök kerültek egymás mellé, hiszen ez alatt a cím alatt nagyon eltérő nagyságrendű cégek szerepeltek. Az önállóak körében a zsidók voltak azok, akik legmagasabban lakossági átlag feletti képviseléssel rendelkeztek (19.84). Az evangélikusok enyhén a lakossági átlaguk alatt szerepeltek (0.92), nagyon alacsony volt viszont a római katolikus és a református részvétel. A katolikusok lakossági átlaguk harmadával (0.28) a reformátusok pedig körülbelül felével voltak jelen (0.54). Ez a tendencia a tisztviselők esetében is fennállt (0.47, illetve 0.51) annyi különbséggel, hogy a zsidók nagyon magas szerepe mellett az evangélikusok részvétele is jelentősebb volt (15.07, illetve 3.05). A segédszemélyzet eloszlása is hasonlóan alakult. A „hitel és kereskedelem” területén a katolikusok a lakossági átlaguk alatt képviseltették magukat. Kiemelten igaz volt ez az önállókra. Enyhén mérsékeltebben ugyan, de a reformátusok is kerülni látszottak ezt az ágazatot. Evangélikusok elsősorban a tisztviselők között szerepeltek. A zsidók pedig jelentősen túlreprezentálódtak a hitel és a kereskedelem önálló szereplői és a tisztviselők között.

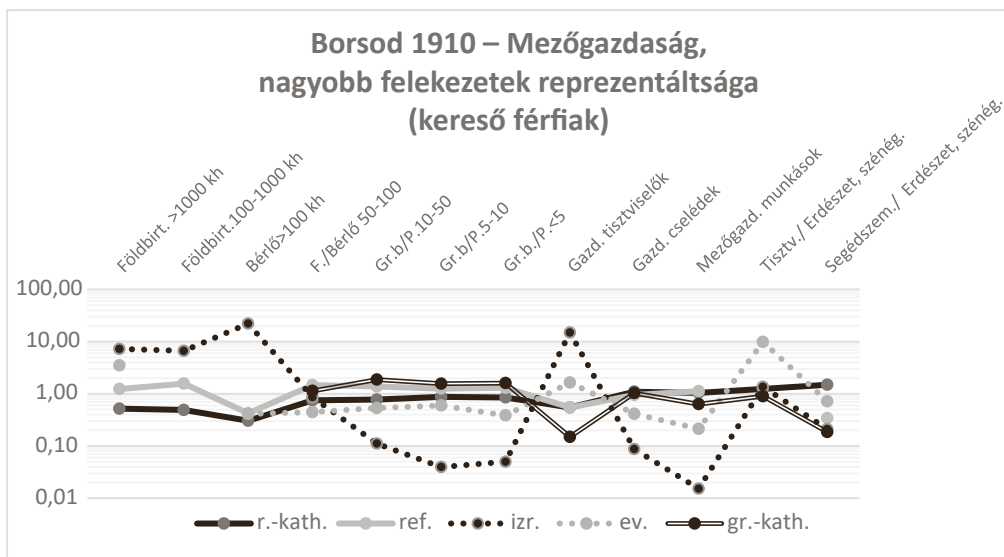
A közlekedés viszont olyan területnek bizonyul Hevesben, ahol a munkások között a katolikusok (1.04) és az evangélikusok (2.19) voltak túlreprezentálva. A tisztviselők között viszont a reformátusok (1.96), a zsidók (5.67) és az evangélikusok (16.15) szerepeltek az átlaguk felett. Az evangélikusok adatait azonban kis létszámuk miatt nem szabad túlértékelni.

Borsod megye

Borsodban 1910-ben 238.455 lakos, köztük 116.701 férfi élt. A kereső férfiak száma 74.571 fő volt, köztük 42.556 római katolikus, 24.553 reformátust, 3.462 görögkatolikus, 2.289 zsidót és 1.547 evangélikust tartott számon a foglalkozásstatisztika.²⁴

A borsodi mezőgazdaságban, a hevesihez hasonlóan a katolikusok a nagyobb földtulajdonosok és bérlők között alulreprezentálódtak. A 100–1.000 kataszteri holddal és az 1.000 kataszteri holdnál nagyobb birtokkal rendelkező tulajdonosok között, a kereső férfiak közti arányukhoz viszonyítva, körülbelül feleakkora arányban szerepeltek (0.49, illetve 0.52). A 100 kataszteri holdnál nagyobb birtokok bérlői között összarányuknak csupán nem egészen a harmadát érték el (0.3).

²⁴ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4.

Alulreprezentáltságuk a kisebb birtokkategóriákban is fennállt, azonban a művelt terület csökkenésével kissé emelkedett a szerepük. Az 50–100 holdas gazdák között (birtoklás és bérlet) már a teljes foglalkoztatottakon belüli arányuk háromnegyedével szerepeltek (0.75), az 5–10 holdasoknál, illetve 5 holdnál kevesebbet művelők között kissé emelkedett a jelenlétük mértéke (0.87, illetve 0.85). Enyhén felülreprezentáltak voltak a gazdasági cselédek (1.10) és az erdészeti személyzet körében (1.24), ennél is jelentősebb volt a szerepük az erdészeti tisztviselők között, ahol másfelesen meghaladták az arányukat (1.45).

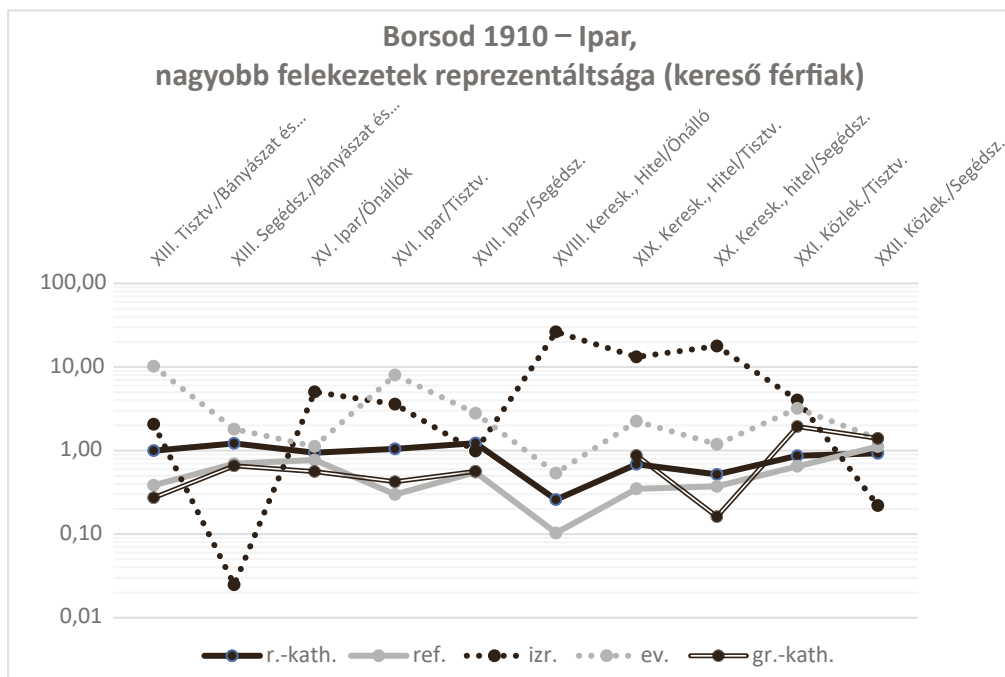
A reformátusokra kevésbé volt jellemző a földbérlet (a 100 kataszteri holdnál nagyobb birtokoknál: 0.42), azonban a kisebb és nagyobb birtokosok minden csoportjában némileg felül voltak reprezentálva (1.24 – 1.57). A gazdasági cselédek között enyhén alul- (0.95), mezőgazdasági munkások körében pedig enyhén felülreprezentáltak voltak. Az erdészettel és szénégetéssel foglalkozók között csak arányuk harmadával szerepeltek (0.34), és a gazdatisztek között is kevés volt a református (0.55).

Egyetlen görögkatolikus sem szerepelt a 100 hold feletti birtokosok és bérlet között. Jelentősebb szerepük volt az 50 holdnál kisebb földterülettel rendelkező birtokosok között (10–50 kataszteri hold: 1.87; 5–10 kataszteri hold: 1.56). A cselédek soraiban arányuknak megfelelően (1.03), a gazdasági munkások között pedig átlaguk alatt (0.64) voltak jelen. Görögkatolikus gazdatiszt pedig alig volt (0.15).

²⁵ 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–443.

Az izraeliták a 100 kataszteri hold, illetve az 1000 kataszteri hold feletti birtokkategóriában magasan felülreprezentálódtak (6.64, illetve 7.24), ennél is jelentősebb volt azonban a szerepük a nagybirtokok bérlői között (22.1). A 100 és 50 kataszteri hold közötti birtokkategóriában már kevesebben szerepeltek (0,86), az 50 hold alatti kategóriák mindegyikében elmaradt jelenlétük teljes arányszámuktól (0.11 – 0.05). Fontos volt a szerepük az erdészeti tisztviselők (1.36) és kiváltképp a gazdatisztek között (14.93).

A (nagyon kevés) borsodi evangélikus nem tekinthető „agrárfelekezett”-nek. Két nagybirtokos volt köztük (1000 kataszteri hold felett, 3.51), a többi birtokkategóriában azonban körülbelül a (férfi) lakossági átlaguk felével szerepeltek. Csupán a gazdatisztek (1.65) és az erdészeti tisztviselők (9.87) között volt jelentősebb a szerepük, ez azonban valójában mindkét esetben 5-5 személyt jelentett csupán.

7. ábra: Borsod 1910 – Ipar

A borsodi iparban foglalkoztatottak soraiban, a bányászati és kohászati tisztviselők között a zsidók a lakossági arányukat kétszeresen meghaladó mértékben szerepeltek (2.06), de még ezt is meghaladta az evangélikusok tízszeres értéke (10.19). Az evangélikusok képviselete, a római katolikusok mellett, a segédszemélyzet körében is jelentős volt (evangélikus: 1.81; római katolikus: 1.22). Ezen ágazat különböző pozícióiban a reformátusok alig dolgoztak (tisztviselők: 0.38;

segédszemélyzet: 0.7). A görögkatolikusok a tisztviselők és a segédszemélyzet körében szintén alulreprezentáltak voltak (0.27, illetve 0.66).

A szűkebb értelemben vett iparban a római katolikusok az átlaguk körül, az önállók körében enyhén alacsonyabb (0.94), az ipari tisztviselők (1.05) és a segédszemélyzet körében (1.23) pedig magasabb értékekkel szerepeltek. A görögkatolikusok ezekben a kategóriákban nagyjából az átlaguk felével voltak jelen. A reformátusok esetében pozíciótól független alulreprezentáció figyelhető meg. Ez alól az önállók jelentettek kivételt (0.77). Az önállók között azonban, a hevesi értékeket meghaladó módon, a zsidók voltak túlreprezentálva (5.04), mellettük az evangélikusok szerepe is nagyon jelentős volt (8.02). Az evangélikusok erős pozícióval rendelkeztek a tisztviselők (3.59) és az ipari segédszemélyzet soraiban is (2.8).

Az adatok alapján Borsodban a kereskedelem és a hitel közös kategóriájában a görögkatolikusok és a reformátusok esetében egyértelműen egyfajta „kerülési tendencia” rajzolódik ki, de jellemző volt ez kisebb mértékben a római katolikusokra is. Az önállók között egyáltalán nem volt görögkatolikus, a reformátusok szerepe is elenyésző volt (0.1), mellettük azonban római katolikus is alig akadt (0.26). A tisztviselők esetében kicsit enyhébben (református: 0.35; római katolikus: 0.69; görögkatolikus: 0.87), a segédszemélyzet körében pedig hasonló mértékben (görögkatolikus: 0.16; református: 0.37; római katolikus: 0.52) figyelhető meg ez a tendencia. Ezzel szemben az evangélikusok mind a szak-, mind a segédszemélyzet soriban arányuk fölött szerepeltek (2.24, illetve 1.19). A zsidók a hitel és kereskedelem minden beosztásában jelentős pozíciókkal bírtak, különösen igaz volt ez az önállók (26.29), a tisztviselők (13.21) és a segédszemélyzet esetében (17.3).

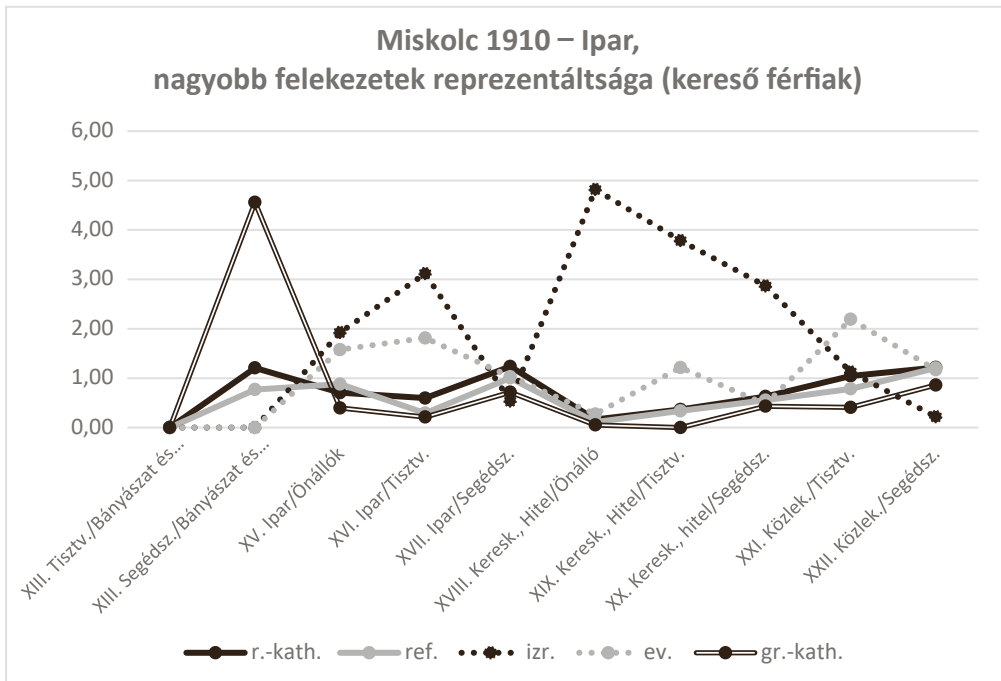
Miskolc

Miskolcnak 1910-ben 51.459 lakosa volt, köztük 25.944 fő volt férfi. A férfiak közül 17.513 fő volt kereső, köztük 7.251 római katolikus, 5.062 református, 3.211 zsidó, 1.067 görögkatolikus és 3.211 evangélikus.²⁶

Miskolc gazdaságában az őstermelés nem volt jelentős, ezért annak ismertetésétől eltekintek. Éppúgy elenyésző jelentősége volt a bányászatnak. A szűkebb értelemben vett iparban a római katolikusok csak a segédszemélyzet körében voltak túlreprezentálva (1.24). Az önállók és a tisztviselők között átlaguk alatt szerepeltek (0.71, illetve 0.6). Hozzájuk hasonló volt a reformátusok képviselője a segédszemélyzet (1.00), az önállók (0.88) és kifejezetten a tisztviselők között. Még kisebb volt a szerepe a görögkatolikusoknak, hasonló belső felosztással, az összes ipari kategóriában. Velük ellentétben azonban az izraeliták fontos

²⁶ 5. tábla, 1910. évi népszámlálás, 4, 330–433.

szeressel bírtak az önállóknál (1.92) és a tisztviselőknél (3.12), azonban alig szerepeltek a segéd személyzet tagjai közt (0.54).

8. ábra: Miskolc – Ipar²⁷

A kereskedelem és a hitelélet foglalkoztatottainak körében a római katolikusok (0.42), a reformátusok (0.37), a görögkatolikusok (0.22) és az evangélikusok (0.56, bázis: 50 fő) lakossági átlaguk alatt voltak képviselve (bázis: 1.930 fő). Az evangélikusok a 389 tisztviselő között bírtak jelentősebb szereppel (1.22), egyéb pozícióban csak nagyon kevesen szerepeltek. A zsidók a 630 kereskedelmi és hiteltevékenységgel foglalkozó személy közül az önálló (4.82), a tisztviselők (3.79) és a segéd személyzet soraiban (2.87) is nagyobb számban dolgoztak. A közlekedésügy 402 fős tisztviselői csoportja és 525 fős segédmunkaereje között az evangélikusok voltak legjobban felülreprezentálva (2.19, illetve 1.17). Ebben a foglalkozási csoportban a katolikusok is jelentősebb szereppel bírtak, igaz volt ez a tisztviselőkre (1.05) és a segéd személyzetre egyaránt (1.22). Az utóbbi kategória soraiban egyébként sok református is megtalálható volt (1.2).

²⁷ Alapadatok: 5. tábla, Népszámlálás, 1910. 4. 1915: 330–343.

Összefoglalás, eredmények

Az alfabetizációs szintre visszatérve azt láttuk, hogy 1881-ben a két megye még jelentősen különbözött. Heves vármegyében főleg a római katolikus többség alacsony elemi képzési szintje, valamint a katolikus férfiak és nők közti tetemes különbség tűnt szembe. Nagyon hasonlóan alakult azonban az alfabetizációs ráta a két megye evangélikus és izraelita lakosai között. 1910-re ezek a különbségek legalábbis az elemi iskolázást tekintetében enyhültek. Inkább a felekezeti és nemi különbségek tendenciái maradtak meg. A felekezetek között kimutatható különbségek tartóssága miatt érdemes lesz majd megvizsgálni a felekezeti iskolarendszerek sajátosságait, annak megyei, illetve egyházmegyei kiépítettségét, az esetleges változásokat (iskolák államosítása, községi összevonása), valamint a regionális hagyományokat. Ezek a sajátosságok hatottak az egyházi tevékenységre is, hiszen a római katolikus egyház híveinek majdnem a felét csupán a szóbeli kommunikációs csatornákon érhetette el. A reformátusoknál és a zsidóknál ez csupán a hívek körülbelül 25-30, illetve 20-25%-ára vonatkozott. Ez a jelenség azonban, a nem vallásos írások által, az egyházon kívüli gondolati befolyás versenyt is jelenthette.

Ezek a jelenségek nyilván a regionális és a családi megélhetési adottságokkal, pénzügyi helyzettel és a művelődésbeli preferenciákkal függtek össze. Heves és Borsod reformátusai 1910-ben egyfajta „agrárfelekezet”-et képeztek. Ebben az ágazatban voltak erősen reprezentálva, illetve megyebeli lakossági arányukhoz képest túlreprezentálva. A nagy- és közepes birtokosok között is szerepeltek, de a kisbirtokosok, mezőgazdasági cselédek és munkások között is jelen voltak. A bérlői létet kerülni látszottak, és viszonylag jó iskolázottságuk ellenére a gazdatiszti egzisztencia sem volt jellemző rájuk. Nem dolgoztak a hiteléletben, a kereskedelemben, a bányászatban, a kohászatban, és más ipari szakmákban sem volt jelentős a szerepük. Némi kivételt képezett ezalól a hevesi bányászati és kohászati tisztviselők közötti jelenlétük.

A két megye protestánsainak foglalkozásszerkezete hasonlóságot mutatott az országos adottságaikkal. A két nagy protestáns felekezet erős mezőgazdasági ágazati képviseltsége ott is fennállt. Országosan magas volt a református és világosan észrevehető volt az evangélikus túlreprezentáció az 1000 kataszteri hold feletti birtokosok között, de igaz volt ez a 100–1000 és 50–100 kataszteri holdas birtokkategóriákra is.²⁸ Egész Magyarországot tekintve a cselédek és a mezőgazdasági munkások soraiban is túlreprezentáltak a protestánsok. A reformátusok a bányászatban, az iparban, a kereskedelemben és a hitelügyben egyaránt alul

²⁸ Karner 1931; faktorelemzéssel (az összes keresőt szemlélve): Brandt 2005.

voltak reprezentálva. Az ipari, kereskedelmi és hitelügyi tisztviselők csoportjában is erősen a lakossági átlaguk alatt maradtak – ami a két északkeleti megyében is látszott. Országos szinten a reformátusok csupán az ipari önállók esetében közelítették meg a lakossági arányukat. Az evangélikusok kevésbé maradtak el a statisztikai átlaguktól a bányászatban és a kereskedelemben, sőt az ipari foglalkozások között enyhén afölött szerepeltek. A bányászati tisztviselők között majdnem az összlakossági arányuk kétszeresét érték el (1.87). Szintén fontos szerepük volt az ipari tisztviselők között is. Az ipari „önálló” kategória azonban kevésbé hangsúlyos evangélikus típus volt.²⁹ Az egyes statisztikai régiókban azonban nagyobb eltérések figyelhetők meg, még inkább igaz ez – ahogyan Borsod és Heves egyes részadataiban is látszott – a megyei szintre.

Ez a foglalkozásszerkezet – mind országos, mind Heves és Borsod megyei szinten – ellentmond Max Weber elvárásainak. Weber ugyanis az evangélikusok és mindenekelőtt a reformátusok között vélte felfedezni a tőketulajdonosok, a vállalkozók és a munkásság felső, tanult rétegeit, valamint a modern vállalatok magasabb, műszakilag, illetve kereskedelmileg kvalifikált személyzetének többségét.³⁰ Az ettől eltérő magyarországi viszonyok magyarázata egyelőre nincsen meg, nyitott kérdés a kutatók számára. Vajon – a mindenkor adott egzisztenciális adottságokon kívül – az önállóság eszméje, a függetlenségi vágy, mely tényezők a saját birtokon, műhelyben való gazdálkodás eszményeként vagy céljaként is szerepelhettek, lehetett az oka ennek a jelenségnek?

A hevesi és borsodi reformátusok szakmai, megélhetési eloszlásukat tekintve meglepően hasonlítottak a római katolikus szomszédaikra, annak ellenére igaz volt ez, hogy az utóbbiaknak alacsonyabb volt az iskolázottságuk. Jellemző volt azonban – Borsodban jobban, mint Hevesben –, hogy a római katolikusok a mezőgazdaságon belül inkább a kisebb birtokkategóriákban szerepeltek.

A görögkatolikusok, akik csak Borsodban alkottak nagyobb csoportot, megélhetésükre nézve szintén nagyon hasonlítottak a római katolikusokra. Azonban csupán az 50 kataszteri hold alatti birtokkategóriákban voltak képviselve, de a római katolikusokkal ellentétben, mindenütt enyhén az összarányuk felett voltak jelen. Az iparban, a hiteléletben és a kereskedelemben lakossági átlaguk alatti képviselőletük volt, egyébként a három terület közül az ipar volt a jelentősebb.

A latin kereszténység felekezeteinek – római katolikusok, reformátusok, evangélikusok, az „egyebek” csoportját alkotó kisegyházak és protestáns közösségek tagjai – foglalkozásszerkezete, különbségeik ellenére, országos adatok tekintetében eléggé hasonlított egymásra. A rájuk általánosan jellemző

²⁹ Helyszűke miatt az értelmiségi szakmákra nem tértem ki. Ezekről országosan: Brandt 2005.

³⁰ Weber 1988: 18.

foglalkozásszerkezeti tendenciáktól igazán az ortodoxok, a görögkatolikusok és a zsidók tértek el. Azok a vallási közösségek, amelyek már hosszabb idő óta állami elismerést élveztek, akiknek a képviselői a magyar rendi társadalom részesei voltak, ott politikai participációhoz jutottak, voltak azok, amelyek – az 1910-es foglalkozásstatisztikát tekintve – leginkább egy közös átlag körül mozogtak.³¹ Az ortodoxok országos adataiban az erdélyi, illetve délmagyarországi viszonyok tükröződnek vissza, azon területek jellemzői, ahol azok többséget alkottak. A borsodi regionális kisebbségre azonban ettől eltérő viszonyok voltak jellemzőek. Ismét meg lehet tehát jegyezni, hogy az a jelenség, amely statisztikailag felekezeti sajátosságnak tűnik, történeti örökséggel, műveltségi hagyományokkal, helyi társadalmi és gazdasági adottságokkal is összefüggött.

A két megyében az evangélikusok és az izraeliták foglalkozásszerkezeti adatai tértek el leginkább a lakosságon belüli eloszlásuktól. Az evangélikusok az ipari ágazatokban, főleg a kvalifikált szakszemélyzet körében voltak jelentősen felül-reprezentálva, de aktívak voltak a hiteléletben és a kereskedelemben is. Nagyon kevesen éltek azonban ebben a két megyében, ők is részben az ipar fejlődésével párhuzamosan vándorolhattak be oda más régióból.

A zsidók lényegében az ipari ágazatokban és a nagy földtulajdonosok és bér-lők között bírtak jelentős képviselettel. Földműves alig akadt köztük, jelentősen felül voltak reprezentálva azonban a különböző ipari önállók – valószínűleg a modern értelemben vett vállalkozók – az ipari tisztviselők és a gazdatisztek között, valamint a hitel és a kereskedelem területén.

Ebből a részletes, de szinguláris statisztikából azonban az nem derül ki, hogy mi volt a helyzet húsz, harminc vagy akár negyven évvel korábban. Ezt családbio-grafiák, helytörténeti elemzések segítségével lehetne tisztázni. Családbiografiára elsősorban Budapestről és kisebb részben más városból van példa, a helyi társadalom rekonstrukciójára – lenyűgöző sokoldalúsággal – Szekszárd mezővárosról.³² Északkelet-Magyarországról e tekintetben – tudomásom szerint – egyelőre csak egy részletes egri vizsgálat áll rendelkezésünkre, amely a városi elit összetételét, változását, egyes városi csoportokkal való összefonódását vizsgálja meg 1848-tól a dualista korszak végéig.³³

³¹ Egyéb összefüggések: Brandt 2005.

³² Tóth 1989b: különösen 28–54, 72–123.

³³ Berecz 2023.

FORRÁSOK

- A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* 1882: 1. kötet. Az Athenaeum könyvnyomdája, Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai.* 1915: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 56.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 5. Részletes demográfia.* 1916: (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 61.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyságok – városi polgárok: polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.* Korall Kiadó, Budapest.
- Brandt, Juliane 2005: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Molnár A. (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a 'protestáns etika'” című konferencia előadásai.* Századvég Kiadó, Budapest, 115–127.
- Brandt, Juliane 2002: Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn im 19. Jahrhundert: die protestantischen Kirchen. In: Schulze-Wessel Martin – Manner Hans-Christian (szerk.): *Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Polen – Tschechoslowakei – Ungarn.* (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 31–71.
- Brandt, Juliane 2003: Társadalomtörténeti vallástörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 258–280.
- Brandt, Juliane 2005: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Molnár Attila (szerk.): *Szellem és etika. A „100 éves a 'protestáns etika'” című konferencia előadásai.* Századvég Kiadó, Budapest, 115–127.
- Brandt, Juliane 2022: Konfession und Ethnizität in Ungarn zu Beginn des 20. Jahrhunderts auf Landesebene und in einzelnen Regionen: Gemeinsame Nenner oder widersprüchliche Bindungen? *Acta Ethnologica Danubiana* (25.) 2023. 215–231.

- Hroch, Miroslav 1968: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. *Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica* (24.) Universita Karlova, Praha.
- I.Tóth Zoltán 1946: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada: 1697–1792*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest.
- Karner Károly 1931: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. (Theologiai Tanulmányok 14.) Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, Debrecen.
- Kehrer, Günter 1988: *Einführung in die Religionssoziologie*. (Die Theologie.) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Kövér György 1998: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. (Osiris Tankönyvek 2.) Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989a: *Szekszárd társadalma a századfordulón: történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Zoltán 1989b: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: Balog János (szerk.): *Szekszárd város történeti monográfiája*. Szekszárd Város Tanácsa, Szekszárd, 253–348.
- Turczynski, Emanuel 1976: *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*. (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien 11.) Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.
- van Dülmen, Richard 1980: Religionsgeschichte in der Historischen Sozialforschung. *Geschichte und Gesellschaft* (6.) 1. 36–59.
- Weber, Max 1988: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 17–206.

